

עימות הספרות החרדית עם הציונות*

רבקה ש"ץ

למען האמת, טוענים גם היום כמה מהרבנים היוניים - אפילו מאלה היושבים ביהודה - כביכול לא אמר הרב קוק מעולם שיישוב א"י בזמן הזה מצווה, ואם אין מצווה אין ספק שחכמי ישראל בדורות השונים אין חובה כידוע. אין ספק שחכמי ישראל בדורות השונים נזהרו מלחייב במצוות יישוב הארץ "בזמן הזה" מטעמים של נסיבות היסטוריות, פוליטיות, כלכליות וכיוצא באלו, שהרי אין גוזרים גזרה על הציבור אלא אם כן רוב הציבור יכול לעמוד בה. ודאי הוא שר' יואליש הוא מאלה המתארים את נמנעות החובה הזאת כשהוא מוכיח ששום תנאי מהתנאים לקיומה אינו נראה באופק. בזמן שהציונות הדתית נמנעה פורמלית מלהתחייב כלפי נוסחת "המצווה", היה בתשתיתה של הציונות בכללה המושג "שלילת הגלות" האקוויוולנט החילוני של חיוב העלייה לא"י.

ברצוני להידרש דווקא לאגף השני של הבעיה, לעניין השבועות שהפכו בספרו של ר' יואליש לצו השעה, בחינת ייהרג ואל יעבור, דבר שדוגמתו לא הכרנו אלא במתכונת מוקטנת הרבה אצל המהר"ל מפראג. המהר"ל נחשב משום מה דווקא לאבי "הציונות" המודרנית, אבל הקורא בעיון את מגמת דבריו יודה שהוא אבי התיאוריה הגלותית של "שלוש השבועות", ובענין זה דנתי במקום אחר.¹

ש שני מושגים באשר לתודעה הארצישראלית של חכמי הדורות שניצבים כנוגדים זה לזה וכמגמות מהופכות במחשבה ההלכתית. האחד הוא מצוות יישוב הארץ בזמן הזה, והשני הוא האיסור לעלות לארץ מטעמים ונימוקים הנקראים שלוש השבועות שהשביע הקב"ה את ישראל ואת אומות העולם: שלא יעלו בחומה, שלא ימרדו באומות, ושאומו העולם לא ישתעבדו בישראל. השבועות הללו, הנזכרות בגמרא במסכת כתובות, מסתייגות מחידוש הממלכתיות היהודית מחד גיסא, ומתכוונות להבטיח את ישראל מפני החשש מהגולה או מכיליון העם מאידך גיסא.

השפעת השבועות הללו בספרות העברית הימביניימית בולטת ושקולה כנגד רעיון מצוות יישוב א"י. הלחץ של השבועות פועל אפילו בימי חיבת ציון, כשצריך היה למצוא דרך להתנצלות בפני "השבועות" כדי לחבב את ציון כמושג אקטואלי, וכן בימי הצהרת בלפור.

הדברים הקצרים שאומר הערב נסבים על הפריסה הרחבה, המנומקת הלכתית, שר' יואליש טייטלבוים, האידיאולוג של העדה החרדית, המנהיג של חסידי סטמאר, נתן לשבועות בספרו "ויואל משה". הוא נתכוון בזה להשתיק את קולה של הציונות הדתית, שביקשה להיאחו דווקא במצוות יישוב הארץ לפי תפיסת הרמב"ן - שנחשבה להלכה ציונית.

* על-פי הרצאה שניתנה בפני מרכז "התחיה" בערב שהוקדש לזכרו של פרופ' יוסף נדבה.

1 ראו מאמרי: תורת המהר"ל בין אכזיסטנציה לאסכטולוגיה. משיחיות ואסכטולוגיה, מרכז שזר, תשמ"ד, עמ' 301-332.

פרופ' רבקה ש"ץ היתה בעלת קתדרה למיסטיקה באוניברסיטה העברית בירושלים, נושאת "אות השלושים למדינה" על עבודתה המדעית. פרופ' ש"ץ חיברה ספרים ומחקרים רבים בנושאי חסידות וזרמים מיסטיים שונים.

מה "שלוש השבועות" הללו? בגמרא בבלי, מסכת כתובות דף קי, כתוב (בתרגום):

ר' זירא היה משתמט מר' יהודה שביקש לעלות לא"י. שאמר ר' יהודה: כל העולה מבבל לא"י עובר בעשה שנאמר, בבלה יובאו ושם יהיו עד יום פוקדי אותם נאום ה'...

וכתוב אחר:

השבעתי אתכם בנות ירושלים בצבאות או באיילות השדה אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ. ור' זירא: ההוא שלא יעלו בחומה, שכן אמר ריב"ח (ר' יוסי בר חנינא) שלוש שבועות הללו למה? אחת שלא יעלו ישראל בחומה וא' שהשביע הקב"ה את ישראל שלא ימרדו באומות וא' שהשביע הקב"ה את אומות העולם שלא ישתעבדו בהם בישראל יותר מדי.

לפי נוסח אחר יש שש שבועות: שלוש שנמנו לעיל, וכן "שלא יגלו את הקץ, שלא ידחקו את הקץ ושלא יגלו את הסוד לאומות העולם. אמר ר' אלעזר אמר להם הקב"ה לישראל, אם אתם מקיימים השבועה מוטב, ואם לאו אני מתיר את בשרכם".

ובכן, השבועה מדגישה שלושה נושאים: (1) איסור עלייה בציבור, או עלייה מאורגנת (שלא יעלו בחומה או בנוסח אחר כחומה); (2) איסור מרידה באומות, כלומר, איסור לקחת הארץ בכוח; (3) שבועה שהקב"ה משיב את האומות שלא ישתעבדו בישראל יותר מדי, מה שיתפרש לאורך הגלות כביטחון של קיום: האכזיבטנציה מובטחת בגלות, ולכן אין גם סיבה אקוטית או חזונית לעזיבת הגולה.

אי אפשר להקל ראש בפרשת ה"שבועות" ובעקרונות שהיא הכתיבה לעמדות היהודים כלפי א"י. אמנם גם ר' יואליש אומר שההלכה קבעה שאין לצאת מא"י מרצון, והמעמד של הגזרה נשמר רק לעניין יציאת הארץ מהנימוק שהיציאה עצמה היתה בגזרה, ועל כן החזרה גם היא רק בגזרה.

הנוסח האחד בשם הריטב"א (רבנו יוסף טוב אשבילי) אומר: "...שעכשיו מחמת שנגזר עלינו גלות אין מצווה וחיוב לעלות אלא הדר שם אסור לו לצאת". ניכר, אפוא, לעין שהעלייה או יישוב הארץ בזמן הזה כמצווה, נוגדים את מושג הגזרה של הגלות. זה כמובן עיקר תמציתן של שלוש השבועות. לפנינו נוסח העיקרון התיאולוגי שכיוון שלא גלו מרצונם, אינם חוזרים מרצונם. גזרת הגלות שינתה את מערך המצוות ונטרלה את חיוב ישיבת הארץ: הגזרה משמשת תריס בפני הישיבה והשיבה.

לי נראה שלשאלה זו יש לייחס את התשובה הרדיקלית של הרב קוק בדבר "הפריצה הנוראה של הדור" - נוסח שמשמש מקור להרבה אי הבנות. הרב קוק מבקש לטעון שהכוחות ההיסטוריים פורצים לעצמם דרך וההלכה צריכה ללכת בעקבותיהם, אם אין היא יכולה להקדים ולעצב אותם. במקרה הראשון שאין היא שולטת בהם, אלא

רק מתאימה עצמה אליהם לאחר מעשה - נהיה עדים להתפרצות כוחות בלתי פרלמנטריים - אם מותר להשתמש במושג זה כאן - או בלתי מרוסנים ואפילו כופרניים. מה שאין כן במקרה השני. אבל מכל מקום יש לקבל זאת כחלק אורגני מתהליכים חיוביים. וזו לשונו:

לפעמים כשיש צורך בהעברה על דבר תורה ואין בדור מי שיוכל להראות את הדרך בא הענין ע"י התפרצות... וע"י סתימת אור הנבואה נעשה תיקון זה ע"י פרצה ארוכת זמן שמדאבת את הלב מצד חיצוניתה ומשמחת אותה מצד פנימיותה (ערפילי טוהר ע"ט, יא).

מהפכתו של הרב קוק היא בראש ובראשונה בהודאה בהיסטוריה ובתהליכים היסטוריים ומשמעותם הדינמית בחיים הציבוריים והלאומיים. בעלי הזרם החרדי אינם מכירים באלמנט זה, וזה ניכר מפירושו של ר' יואליש לשבועות. כך הוא הולך ומסביר: עלייה בחומה ניתנת להבנה (בשלוש דרכים: 1) כנופיא גדולה ביחד; 2) עלייה של רוב ישראל; 3) מלחמה שלא ברשות נגד האומה היושבת שם. ר' יואליש בוחר כמובן בפירוש הקיצוני האומר שכל כנופיא שמתאספת, אפילו אין לה כוונות מרי ואינה רוב ישראל, אסור שיעלו.

הוא מגביר את אלמנט המחויבות של עם ישראל כלפי גזרת הגלות בהדגשה על גזרת הפיזור דווקא, שכן אסור שנתקבץ יחד עד שיקבצנו המשיח, ואפילו ברשות המלכות! בכך מנסה ר' יואליש לסתום כל אפשרות להבין אחרת את עניין השבועות. הוא מנסה אף להוכיח שגם הרמב"ן סובר שעליית עזרא אף שהיתה ברשות האומות, היתה בחינת דחיקת הקץ. והראיה לכך שעלו רק מיעוטא דמיעוטא, אף כי יש גם דעה אחרת האומרת שהחטא היה בכך שלא עלו כולם.

ר' יואליש אומר שקשה להעלות על הדעת שעזרא אמר להם שהם מחויבים לעלות ואף על פי כן לא שמעו בקולו (וזה כמובן מה שהיה צפוי לנו היום אילו היתה הרבנות מכריזה שמצוות ישיבת א"י בזמן הזה חובה) להיות בארץ, "ובוודאי אילו היה אומר להם שמחויבים לעלות ושבועלייתם תלויה השראת השכינה שבבית המקדש ודאי לא היו ממרים את פיו".

ודאי הוא שר' יואליש מצטרף למקהלה גדולה של חכמים שמגמדים את ערכם המשיחי של ימי בית שני, שכן לא היתה בהם סוברניות וחירות מוחלטים. אבל הוא מדגיש בעיקר את החטא המתמיד המלווה את העושים, אף כי הוא מלטש את הדברים בניסוח האומר שבזמן הבית השני היתה מלכות של תורה בא"י, ומזה הוא מסיק שהשבועה קיימת אם עולים בכנופיא (בחבורה) אפילו ברשות!

ר' יואליש מרחיק עדותו בטענה המאיימת שהשבועה השלישית, המבטיחה שאומות העולם לא ישתעבדו בישראל - כלומר לא יביאו עליהם כליה - היא הבטחה היפה רק לגולה:

(ור' יואליש כותב ולחזקה בחוקה!) ויילחם מלחמות השם
הרי זה בחזקת שהוא משיח. אם עשה והצליח ובנה מקדש
במקומו וקיבץ נדחי ישראל הרי זה משיח בטודאי.

(את החלק האחרון לא מצטט ר' יואליש, אבל מה כי
נלין עליו, שהרי ברוב הדפוסים שבידינו היום מהרמב"ם
מחקו קטע חשוב המצוי בדפוס קושטא ובכתבי יד רבים
והוא הקטע הבא):

ואם לא הצליח עד כה או נהרג בידוע שאינו זה שהבטיחה
עליו התורה והרי הוא ככל מלכי בית דוד השלמים
והכשרים שמתו, ולא העמידו הקב"ה אלא לנסות בו
רבים, שנאמר מן המשכילים ייכשלו לצרוף בהם ולברר
עד עת קץ.

לא זו בלבד שאין בדברי הרמב"ם תביעות מקסימליסטיות
ויוצאות דופן מאישיותו של המשיח, אלא שהוא רואה בו
אישיות מלאה שעשויה גם להיכשל בניסיונה הלגיטימי.
משמע, משיח הוא פשוט מי שההיסטוריה הוכיחה בדיעבד
שהוא הצליח.

נקודה מסורתית אחרת המתנפצת אל השאלה
ההיסטורית-תאולוגית היא בעיית החזרה בתשובה. החשת
הגאולה נתפשת בדברי חכמים כתלויה בתשובה, כלומר
גאולה בזכות - מה שאין כן גאולה בעתה, שבאה בכל
התנאים. שתי האופציות הללו היה להן תפקיד חברתי
ותודעתי רב בהיסטוריה היהודית, שכן הן גם הבטיחו את
בואה של הגאולה השלישית בניגוד לגאולת מצרים שנחזתה
מראש, וכן גאולת בבל כיוצא בה - וכן אפשרו הכרעה
היסטורית מוקדמת יותר המבטלת דטרמיניזם חבוי זה ע"י
התשובה.

השקפות עקרוניות כאלה בעולמה של היהדות צריכות
להיתפס על רקע המתח שמבטיח הן את הקיום והן את
מקומו של האתוס בחיים הדתיים והציבוריים, וזה בדיוק
מה שנתנה הנוסחה הכפולה. (אם זכו, אחישנה על ידי
התשובה - לא זכו, תבוא ב"עתה" בלי פחד שבינתיים צפוי
אובדן הקיום). ר' יואליש מבטל את האפשרות של גאולה
שאינה קשורה בתשובה, ולא זו בלבד אלא שהוא שם בפי
הרמב"ם שאם לא תהיה תשובה תופרנה כל ההבטחות
המפורשות במקרא! (קמ"ג)

לדעתי יש כאן מיצוי לא הגון עם רוחה של ההלכה,
והכבדה על נקודות הכובד שלה, כדי להוציאה מפשוטה.
כל זה נועד כמובן להבליט בפנינו את האינטרס המכריע
המדריך אותנו, והוא להראות שהלכה וציונות אינם עולים
בקנה אחד, ואי אפשר שיעלו בקנה אחד, כי התופעה ששמה
ציונות זרה לרוח ישראל מעיקרו של דבר.

אבל הכתובת הישירה אד פרסונם אינה הציונות אלא
דווקא אגודת ישראל, המתחברת אל הציונים לדבריו. למה
הדבר דומה? אומר ר' יואליש - לנכנס לביתן של בורסקי,
אעפ"י שלא לקח ממנו כלום, מכל מקום ריח רע קלט
והוציא עמו ומכל שכן כשלקח ממנו הרבה ומחזיקו ומחפה

בהיותנו בארץ אויבינו ולא בא"י. אם כן גזרה נוראה
היא מאיתנו להיות בגולה ולא בא"י. והלא בכל דור ודור
עומדים עלינו לכלותנו והקב"ה מצילנו מידם, ואם ח"ו
בטלה הבטחתו ית"ש בהצלה זו, אין לך סכנה עצומה
ונוראה יותר מזו שאם כן אי אפשר לומר שמותר לעלות
ברשות, כי אף בעלייה ברשות המלכות עכ"פ לא נתקיימה
הגזרה להיות בארץ אויביהם.

ובכן, ניכר עד כמה הפירוש האובססיבי של גזרת הגלות
מלווה את ההלכה כביכול, ולדעתו איפכא מסתברא,
ש"ישיבת רוב ישראל בגולה כגזרת הבורא ית"ש היא
המצלת את תושבי א"י!" אינטרפרטציה זו מייחס ר'
יואליש לרמב"ן עצמו, כאמור, שהוא במסורת היהודית אבי
החיוב של ישיבת א"י (בספר המצוות). יש לר' יואליש קושי
מסוים לפרנס את העובדה שהרמב"ם בספרו "היד החזקה",
שהוא ספר הלכתי מובהק, לא הזכיר עניין השבועות הללו
בכלל אף כי בגמרא הן מובאות בלא שום חולק לכאורה,
ור' זירא חלק על ר' יהודה רק במעגל מצומצם של השאלה
אם השבועות חלות גם על עולה יחיד מבבל, כפי שהוא
עצמו היה כמובן (סא ואילך).

ר' יואליש מתקשה לקבל את עמדת הרמב"ם שרואה
בשבועות רק משל ולא הלכה. יתרה מזו, הוא מהפך דברי
הרמב"ם בפיו כדי להשיג נוסח המתנה תנאים מקסימליים
לדמותו של המשיח, ומגדירו כנביא קרוב לדרגתו של משה
וגדול מכל הנביאים כולם. המגמה המוגזמת של הרחקת
הריאליות מן הגאולה, ומתן סבירות כמעט אפסית לקיומה
בזמן מן הזמנים, הנאחזת בדברי הרמב"ם כביכול, היא
דוגמה של כוח הפלפול שאין בפניו מעצור. הוצאת דברים
מהקשרם ההיסטורי במידה כזאת נמצאת אולי אצל "יחיד
בדור" אחר והוא ישעיה ליבוץ.

הרמב"ם אמר בשאלת הגאולה והמשיחיות היגדים בעלי
סבירות היסטורית-פוליטית, והתנה את העידן המשיחי בשני
תנאים: (1) בהצלחה לקבץ את הגלויות ולבנות מחדש את
הממלכתיות היהודית (בניין בית הבחירה); (2) בהשלטת
חוקת ישראל - התורה - על המערכת הממלכתית הזאת.
על כך אמר הרמב"ם: "אם עשה והצליח, הרי שהוא
משיח!" המשיחיות היא עניין שבדיעבד, שניתן לבדיקה
בחיים הפוליטיים הריאליים. אלה דברי הרמב"ם בהלכות
מלכים פי"א ה"ג:

אל יעלה בדעתך שהמלך המשיח צריך לעשות אותות
ומופתים ומחדש דברים בעולם או מחיה מתים וכיוצא
בדברים אלו. אין הדבר כך שהרי ר"ע (רבי עקיבא) היה
נושא כליו של בן כוזיבא ודימה הוא וכל חכמי דורו
שהוא המלך המשיח עד שנהרג בעוונות, ולא שאלו ממנו
חכמים לא אות ולא מופת. ועיקר הדברים ככה הן:
שהתורה הזאת חוקיה ומשפטיה לעולם ולעולמי עולמים
ואין מוסיפין עליהן ואין גורעין מהם. ואם יעמוד מלך
מבית דוד הוגה בתורה ועוסק במצוות כדוד כפי תורה
שבכתב ובע"פ, ויכוף כל ישראל לילך בה ולחזק בדקה

עליו. הוא מתכוון להשתתפותה של ה"אגודה" בבחירות לכנסת, דבר השייך לאיסור ע"פ השבועה. כמו כן הוא טוען שה"אגודה" משוחזרת ע"י ממון אף כי היא טוענת שהיא מחזקת את החזית הדתית בכנסת, ולמעשה "הם נמכרים להם עבור קיומם" (רכא).

ר' יואליש עונה לאנשי ה"אגודה" - שרגזו על שהחרדים מחרפים את ארץ הקודש תוך פולמוסיהם האנטי-ציוניים - ומוסיף:

פתאום ה"אגודה" לבשה לבוש של 'חיבת הארץ' וזה דרך הציונים מאז ומקדם שכל מעשה תענועים שלהם בארץ הקודש אומרים שהוא בשביל חיבת הארץ, ומי שאינו מסכים להפרת הדת שלהם באה"ק צועקים עליו שהוא שונא ציון ושונא הארץ. ועכשיו שנמשכה ה"אגודה" אחריהם משתמשים גם הם בלשונות האלו כמותם... ובאותו היום המר והנמהר שנעשה מרידה במלכות שמים כ"כ להעמיד ממשלה לישראל באה"ק בלי תורה ואמונה כלל שמשם תצא מינות וכפירה לישראל וקראו אותו יום העצמאות והם ששים ושמהים בעיתוניהם בפרהסיא לעין כל לעשות יו"ט גדול ביום המרידה במלכות שמים. היש לך ניאוף גדול להשי"ת מזה ומכאיב לב כל מאמין בהשי"ת ובתורתו הקדושה? (רכה)

הגדיל לעשות ר' יואליש ברמזים עבים שהציונות קיוותה להיבנות מחורבן ישראל, וכמובן שהוא מתכוון לשואה. עמוס משא לעייפה של מקורות ראשונים ואחרונים, קבלה וחסידות, הוא בונה את דמות המדינה הציונית כממלכת השטן "שהניח הקב"ה את הציונים לנסות בס את ישראל", ומתוך כך באה הקריאה: "אין לנו עכשיו זכות לצאת מן הגלות אלא אותה זכות לשמור ולהמתין שלא ליהנות מגאולה כזאת שהיא קודם הזמן" (ט).

יש בדברי ר' יואליש גם לא מעט רומנטיקה של מיעוט הרואה עצמו ממונה על הגחלת, שבזכותו כביכול לא באה כליה על ישראל ח"ו. לדבריו הם הם הרוקמים את החלום של בית המקדש של מעלה, והציונים מעכבים בניין זה על ידי הבניין שלמטה. סיפור קטן וחרף מספר ר' יואליש על אחד הצדיקים הגליצאים, ר' חיים מצאנז, בעל "דברי חיים", שאמר שבית המקדש של מעלה נגמר, אלא שחסרה עדיין הפרוכת. וענה הרב הקדוש מטומשוב זלה"ה "שאנחנו מאמינים באמונה שלמה שרבנו הקדוש יוכל לעשות הפרוכת. ולא השיב אז ה'דברי חיים' ז"ל דבר. אלא פעם אחרת כשישב אל השולחן התחיל לומר: 'מהיכן אתם יודעים שלא עשיתי את הפרוכת! אלא שרשע גדול במעשיו קרע אותו'".

אסיים במעשה שהיה ובדידי הווה עובדא. לאחר מלחמת ששת הימים נודמן לידי ספר שעורר את סקרנותי ביותר משום התאריך שבו נדפס בבדפסט, חנוכה תש"ג. תמהתי

- מי הדפיס אז, ממש ערב כניסת הנאצים להונגריה, ספרים עבריים בעלי שם נוסטלגי כל כך למי שאוזנו כרויה לשמות המיוחדים של הספרות העברית? שם הספר הוא "אם הבנים שמחה", ומחברו ר' יששכר טייכטהאל, שהיה רב בפטישאן בסלובקיה - ומן המפורסמים שבין הרבנים בדורו. שמו היה מוכר לי מרשימת הרבנים מחרימי הציונות ומחרימי "אגודת ישראל" בשל חשש הדבקות ביניהם. קראתי את הספר כולו עוד באותו יום, ולתדהמתי ראיתי שנכתב כספר ציוני למהדרין, עם הרבה כאב על מה שעוללה ההנהגה החסידית והלא-חסידית, שערכה את צאתם של היהודים מאירופה.

כתבתי מאמר ארוך המפרט את הטענות האידיאולוגיות והדוקומנטציה ההיסטורית העולה מהספר, וקראתי למאמר "רב חרדי מכה על חטא - וידוי על סף המשרפות"². הרב טייכטהאל כתב את ספרו כשהוא מגולח זקן ומחופש לאיכר הונגרי, (בהיותו פליט ללא ניירות) והיה בא לבתי הכנסת בעיר כדי לנהל תעמולה ציונית אף כי בזה סיכן את חייו, שכן היהודים החרדים שם איימו שימסרוהו לשלטונות.

אבל מדוע אני מספרת זאת? שני בנים נותרו לר' יששכר, שנספה בסופו של דבר ונהרג על ידי הנאצים - האחד בארה"ב, כשראה את מאמרי צילם מחדש את הספר של אביו והוסיף לו מבוא ציוני. השני הדר בארץ, כשראה את מאמרי ביקש שלא יחזרו להדפיס את הספר אלא אם כן יכתוב הוא פירוש אנטי-ציוני לספר, ויביא עדויות ככל שתשיג ידו שאביו לא היה ציוני רחמנא ליצלן! ובעיקר - סיפרו לי המהדירים החדשים של הספר בארץ - אמר להם אותו בן כשמאמרי בידו: "עם מאמר כזה אתם רוצים שארשה להדפיס ולהשחיר פני אבא?"

מה עשיתי אני כשראיתי מעשה שטן זה? חזרתי והדפסתי את המאמר לאחר כחמש עשרה שנה,³ בתוספת חליפת מכתבים שהיתה לי עם יהודי יקר וציוני, ד"ר ריכטמן מבדפסט, שהעיד כמאה עדים על מה שהתרחש אז בעדה החרדית בהונגריה, שהאמינה שאותם היטלר לא ירצח, וישלח יד רק בציונים.

יש גם כיום סירקולציה של ספרות חרדית המזייפת את התעודה ההיסטורית של קיומנו, שיש לה דיספוזיציה נפשית הרוצה לראות בכישלון המדינה את צדקת דרכה. זה מוזר אבל קיים. בקשרי עם כמה מחסידי ר' אהרלה, שהם מן האנטי-ציונים הקיצוניים ביותר, נודמן לי לשאול אותם, מדוע אתם לומדים בספרים שלי על החסידות? ענו לי, כי זה קרוב לאמת. אמרתי להם, אבל אני ציונית שרופה! הם חייכו. מדוע חייכו? ■

2 ר' "מולד" 1968.

3 ר' "כיוונים", חוברת 23, שנת 1984, עמ' 49-62.